

Az ÁVH Somogy megyei osztályának hangulat- és helyzetjelentései

(A községek feltérképezése). Forrásközlés

Szerkesztette: Kiss Norbert Péter. A bevezetőt írta: Balogh Eszter és Kiss Norbert Péter.

Szöveggondozás: Balogh Eszter, Farkas Péter, Kiss Norbert Péter és Polgár Tamás.

Lektorálta: dr. Szántó László.

Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára, Kaposvár, 2017. 241 p.

Sajátos hagyomány lett a történetkutatásban, hogy a vidéki társadalom többségi számarányával szemben fordított arányban áll a publikációk száma. A falvak világa még inkább kiesik az érdeklődés köréből. Ebből a szempontból is fontosnak tartom az MNL Somogy Megyei Levéltárának digitális formában elérhető forráskötetét.¹ A levéltár egyik funkciójából fakadóan természetesen számít a jól kiválasztott forrásegüttesek szakszerű közzététele. Ebben a kötetben is megtaláljuk mindazokat a szükséges részeket (a magyarázó lábjegyzetektől a rövidítésjegyzékig), amelyek a mai helyesírás szerint igazított, betűrendben közölt szövegeket bárki számára kezelhetővé teszik. Ugyanakkor ez a munka is felveti azokat a kérdéseket, amelyek az 1945 utáni levéltári források elemzésében ennyi idő elmúltával végképp megfontolásra érdemesek.

A kézirat bevezető tanulmánya az 1945 utáni történések országos hatáskörű áttekintésével is foglalkozik, amely ilyen módon az érdeklődő olvasót eligazítja az összefoglaló, közismert „országgtörténetek” alapján. A kötet összeállítói is a szokásos, elsősorban politikatörténeti közelítésmódot, és lényegében a két évtizeddel korábbi tudásbázis, módszertan szerint formált megállapításait követték. További töprengés és a forráselemzési szempontok jövőbeli finomítása céljából felvetnék azonban néhány kérdést.

Elsőként azt tegyük mérlegre, hogy milyen típusú forrásbázisról van szó. Aho-gyan a bevezető tanulmány ezt körvonalazza, a jelentések felépítése egységes: statisztikai adatokkal indítanak (földterület mennyisége, megoszlása, lélekszám és társadalmi tagozódás, felekezeti és nemzetiségi viszonyok, a községben működő „párt- és tömegszervezetek”, valamint azok létszáma), majd rátérnek „a múlt rendszer exponenseinek” (pártok, pártvezetők, klerikális reakció, kulákok, volt csendőrök, rendőrök, Volksbund-tagok, stb.) felderítésére. Az említettekről részletes adatokat közölnek, folyton kitérnek az 1945-ös, az 1947-es és az 1949-es választások eredményeire.

¹ Az 1950-ben keletkezett iratcsomó 61 községről és két pusztáról szóló jelentést tartalmaz. A megyében 1950-ben 250 önálló település létezett, tehát a jelentések Somogy községeinek mintegy negyedét fedik le.

Végül pedig a község „jelenlegi politikai élete” címszó alatt a mezőgazdasági munkák állásáról, a tszcs-k szervezéséről, a „reakciós elemek” tevékenységéről írnak.

A forrásgyűjtés, a történeti értelmezés, a mai olvasatok szempontjából igen fontos kérdésnek tartom, hogy a lehetséges módon tisztázzuk a dokumentumok nyelvezetét. Ezen eljárás során a kommunista nyelvhasználat hatását, a hivatalos és a mindennapokban megfigyelhető elterjedését történeti jelenségként kell értelmezni. A szovjetizált nyelv egy olyan gondolkodást és viselkedést befolyásoló tényező volt, amely nemzedékek szocializációját befolyásolta. Kétségtelen, hogy az 1945-től átfogóvá vált kommunista ideológia és pártállami intézményesülés révén „egy új nyelv” vált normaadóvá, amely lényegében megszabta a támogatás, túrés és tiltás határait. A lenini–sztálini hatalomtechnikai eszköztár magyarosított változatban is nagy hatásúvá vált a történeti forrásaink keletkezésére nézve. Mit tudunk kezdeni az ennyire a politikai mítosz mentén formált, kódolt szövegekkel? Általában is azt gondolom, hogy a politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása, elemzése és hatékonyabb felhasználása akkor igazán jó egy tudományos elemzés számára, ha alapvetően két dologra figyelünk olvasás közben. Először is arra, hogy mi hiányzik ezekből a hivatalos, hatósági szövegekből, másodsor pedig arra, hogy ezek olvasásakor minden esetben „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell végeznünk. Úgy látom, hogy ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára, és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk. Ezek a megfogalmazások rendszerint inkább az illetők pozicionális helyzetéről, például funkcionárius mivoltáról, szocializációjáról, iskolázottságáról, még inkább annak hiányáról szólnak. Ennek legnyilvánvalóbb történelmi példái a rezsim „ellenségeire” vonatkozó minősítések és leírások. A „varázsszavak” mágikus használata tehát ezekben a szövegekben szinte mindig megelőzi a szemantikai funkciót.

Mindezt azért gondolom lényegesnek, mert a somogyi jelentések rendkívül informatívak, ha az említett módon olvassuk. Nem véletlen, hogy a kötet szerkesztői is utaltak a forráskritikai munka szükségességére.

A továbbiakban bemutatnék néhány példát, amelyek akár így önmagukban is alkalmassá teszik a kötet gazdag dokumentációját egy tematikus elemzés számára.

A bevezető tanulmányban olvasható politikatörténeti összefoglaló megszokott, de vitatható kifejezéseit illetően röviden utalnék a vidéktörténeti témacsoportunk publikációjában kifejtett véleményemre.² Ezen értelmezés tükrében kevésbé életszerű az 1945 és 1950 közötti időszakot pusztán csak „átmeneti időszaknak” nevezni. Akarva-akaratlanul is tovább éltetjük a kommunista szóhasználatot, ha például a szövetkezetesítés vagy földreform kifejezést magyarázat nélkül használjuk. Már egy idézőjel is érzékeltetne egyfajta távolságtartást. A földreform politikai mítosza

² Ld. Csikós Gábor–Kiss Réka–Ö. Kovács József (szerk.): Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945. Bp., 2017.

ugyanis egy szívós és lényegében „sikeres” tabusításnak számít. Mindezen megállapításokkal azt szeretném bemutatni, hogy egyrészt az irányadónak vett szintézisek egyes fejezeteit a legújabb kutatások alapján újra kellene írni, másrészt a lokális-megyei-regionális feltárásokban mintegy alulnézetből kiindulva, az adott térben és időben keletkezett forráselemzésre támaszkodva lenne érdemes kutatni. A földelkobzások, majd földosztások társadalmi gyakorlata és hatása önmagában is igazolta, hogy valójában a korábbi elitet kiiktató, hatalomtechnikai megoldásokról volt szó, amelyek taktikai lépésként értelmezhetőek a kommunista pártvezetés politikájában. Egy másik áthagyományozódott kifejezés a szövetkezet. A lenini-sztálini trükk máig csapdában tart bennünket. A 19–20. századi nyugat-európai és magyar előzmények alapján tudhatjuk, hogy a szövetkezetek vagyon- és érdekközösségek voltak, amelyek a magántulajdont erősítették. A kommunista mítosz- és valóságteremtők a szövetkezet fedőnév alatt éppen a magántulajdon tervszerű felszámolását hajtották végre. Éppen ebben az olvasatban válnak igazán beszédessé a somogyi jelentések apró részletei is.

Az itt olvasható forrásszövegek a gyakran sematikus megfogalmazások ellenére is alkalmasak egy rendszerszintű elemzésre. Tudjuk, hogy a jelentések keletkezési helye, a politikai rendőrséghez tartozó személy nézőpontja nyilvánvalóan meghatározta az információk minőségét és mennyiségét, ugyanakkor ezek a szövegek sajátos, ritka lehetőséget nyújtanak a korszakba való betekintésre, és valós, nagyrészt életszerű részleteket mutatnak egy adott időpontban a falusi társadalom belső világáról. Ha félretesszük a dogmatikus jelzőket, a hivatalos sztereotip megfogalmazásokat és tematikák (pl. kapcsolatok, kommunikáció, alkalmazkodás, ellenállás, munkakultúra) mentén elemezzük a szövegeket, akkor azok önmagukban is az összehasonlítás egyik szintjét adják. Olyan más forrásokkal egészíti ki és kontrollálja azt, amelyek hitelesíthetik az adatokat, ahogyan a kötet összeállítói is tették a lábjegyzetekben olvasható módon. A jelentésekben használt fogalmak között jellemzően, több helyen előfordul egy-egy, valószínűleg életszerű is. Így például a jelentéstevő az egyébként inkább „osztály-ellenségként” besorolható személyt több helyen „gerincesnek” minősíti. A háború előtti és utáni idők párttagsági, sőt párttitkársági kérdéséről is kiderül, hogy „jobb-” és „baloldal” összefüggése sokszor itt sem az ideológiai ismertetőjegyek alapján vált el, hanem azt inkább az „ugródeszka-stratégia” mentén lehet értelmezni. Arról nem is beszélve, hogy az ekkori „párt” valójában nem egy önszerveződés eredménye volt.

A jelentések igen beszédesen szólnak arról, hogy az 1945-ben kialakított leplezett kommunista diktatúra, amely 1948-tól leplezetlenné vált, milyen módon ütközött társadalmi korlátokba. Ezek körébe tartoztak például a demográfiai, nemzedéki, vagyoni, még inkább vagyontalansági, iskolázottsági, mentalitásbeli szempontok és a munkakultúra tényezői, amelyek a mindennapokat meghatározták. Mindezek megváltozása, megváltoztatása a kommunista mítosz, jövőkép esetében sem történhetett meg máról-holnapra. Így például nyilvánvalóan zátonyra futott a papíron létrehozott tszcs-k, tsz-ek, a „nagyüzemek” erőszakos kialakításának programja.

A jelentések fésült és kevésbé fésült megfogalmazásai életszerűn idézik a kortársi elutasítást. Ahogy olvashatjuk: nem akartak ismét cselédek lenni, ott mindig csak veszekednek, sőt verekednek. A csurgói tapasztalatok is az általános jelenségekre utalnak: „a volt csurgói tszcs-elnök, ahonnan kizárták, és látogatásai alkalmával olyan rémhíreket terjesztett a csoporttagok között, hogy bolond lesz, aki megmarad tagnak, mert nézzék meg a csurgói tszcs-t, ahonnan ő ki lett dobva, az ottani munkásoknak még ennivalójuk is alig van, és bár az idén jó termés volt, mégis két személy kap 6 mázsa búzát egész évi munkája fejében.”

A kommunista program – már az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatóan kijelölt módon – két ellenpolitikai bázis kiiktatását célozta meg: az ellenségként színpadra állított, kulákként megbélyegzett gazdaelitét és az egyházi világot, a papokkal az élen. A falvak világa ebben a tekintetben meghódítandó területként jelent meg a kommunista szövegekben. A paraszt- és vidékellenes politika már 1945-ben jól felismerhető volt, amelynek néhány évvel későbbi lenyomatát követhetjük nyomon a jelentésekben, pl. a „kulákokra” vonatkozó „szabotázsok”, „szervezkedések” említésekor. Ugyanakkor ritka módon részletes információkat közölnek a nevesített személyekről. Az egyházak „viselkedése” különösképpen 1948 nyarától, az egyházi iskolák államosítása, majd pedig a Mindszenty-per idején került a megfigyelések fókuszába. Az iskolák kommunista ellenőrzés alá vonásakor is számos módon és számos településen ráismerhetünk a rejtett és részben nyílt ellenállási formákra (a prédikációktól a tiltakozó aláírásig).

A kommunista párti belső kommunikációt ismerve tudhatjuk, hogy a döntéshozók is tisztában voltak azzal, hogy a kitűzött hivatalos célokat csak erőszakkal érhetik el. Ez az a tényező, amit a döntéshozók és az alávetettek is kimondva-kimondatlanul jól tudtak. A szövegek orwelli „újbeszél” nyelvezete igen árulkodó. Magát a leplezés jelenségét ezekben a jelentésekben sem lehetett eltakarni. A sematikus kategóriák, a sajátos nyelvi ritualizmusok lényegében hozzájárultak a politikai rezsím belső erodálásához, amelynek uralmát valójában a Vörös Hadsereg jelenléte biztosította.

A terror következményeitől a „párt” sem menekülhetett, ahogy erre egészen kézzelfogható módon rávilágít a böhönyi helyzetkép: „Nem eléggé viszik az osztályharcot. A lakosság még nem vetkőzte le azt, hogy a Párt nem a rendőrség irányítása alatt áll, ugyanis a látszat az volt hosszú ideig, hogy a rendőrség képviseli egyben a Pártot is.”

Összességében elmondható, hogy a somogyi forrásgyűjtemény értékes szakmai munka. A forráskritikai dekódolás segítségével több olyan tényezőre ráismerhetünk, amelyek egyébként más típusú levéltári forrásokban rejtve maradnak.

A „dolgok valójában helyben történnek”, ezért is fontos, hogy a szintézisek gyakori leegyszerűsítéseivel szemben éppen az ilyen és ehhez hasonló kiadványok is erősítsék a történeti forrásaink vétőjogát.

Ö. Kovács József